

Mohácsi Gergely

Szép, Erős, Egészséges

Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében

„A lét szemléletének egyetlen középpontja van, a testem, a pusztá formá, mely e szemléletet egyáltalán lehetővé teszi, és elegendő erőt, súlyt, biztonságot ad ahhoz, hogy végső soron, hangsúlyozom, végső soron! semmi más ne is érdekeljen, mint maga e test összes lehetséges vonatkozásaival.” (Nádas Péter: Emlékiratok könyve)

Századunk első felében a népesség minden rétegében megfigyelhető az emberi test társadalmi jelentőségének felértékelődése; ennek egyik oka feltételezhetően az, hogy a századforduló polgári világát fokozatosan felváltotta a városi tömegtársadalom, amelyben alapvetően megváltozott egyén és társadalom viszonya. A történelem hosszú folyamatai nem teszik lehetővé pontos időhatárok kijelölését, századunk első fele mégis vitathatatlan korhatár Budapest újkori társadalomtörténetében. Ebben az időszakban vált Budapest egy modern nemzet modern fővárosává, lakói pedig (polgárok, munkások, bevándorlók, nők, férfiak, gyerekek, németek, magyarok, örmények, szlovákok, zsidók) ekkor kezdtek tömeggé formálódni. E változás többek között a testkultúra, a testhez kapcsolódó gyakorlatok, és a biopolitika modern eszközeinek történelmi léptékkal mérve meglepően gyors átalakulásában nyert kifejezést. Éppen ezért talán nem túlzás azt feltételezni, hogy a testkultusz forradalma a budapesti tömegtársadalom történetének egyik legfontosabb fejezetét jelenti.

A vizsgált periódusban számos fontos esemény, hatásában és jelentőségében távolra mutató, nagy horderejű változás történt Budapesten, melyek egy részét történészek, szociológusok már behatóan tanulmányozták. A modern nagyvárosi tömegtársadalom megjelenése, a nemi szerepek lassú átalakulása vagy a fogyasztói kultúra kialakulása csak kiragadott példák, melyek között a sport, a szépségápolás vagy éppen az egészséges életmód társadalmi hatásai szinte jelentéktelennek tűnnek. Írásomban azonban éppen arra szeretnék rámutatni, hogy a testkultúra forradalma szervesen összefügg egy sor társadalmi és urbanizációs folyamattal, amit röviden modernitásnak nevezhetünk. A kortársak értetlenül álltak szemben a rohanó urbanizáció és modernizáció társadalmi hatásaival. A 19. század utolsó évtizedétől kezdve reformerek, társadalomtudósok és más értelmiségiek keresték a választ a higiénia, a közrend, az oktatás és egy sor egyéb égető probléma megoldására, melyek kivétel nélkül a test társadalmi gondoskodásának növekvő igényére vezethetők vissza. A téma szempontjából különösen fontos az 1920–30-as évek periódusa, hiszen ekkor váltak valóban tömegessé a testápolás és a sport angolszász mintái, és ugyancsak ekkor éltek virágkorukat az eugenika és a testnevelés nemzetépítő programjai. Írásomban a testtel kapcsolatos szokások és a test politikai jelentéseinek változásán keresztül azt próbálom meg vázlatosan ábrázolni, miként formálódott a múlt század első felének modernitása és városi mentalitása a hétköznapiok banális világában.

A TEST TÁRSADALOMELMÉLETE

A modernitásban alapvetően megváltozott az egyén társadalmi kapcsolata saját testével és ehhez a megváltozott kapcsolathoz új szokások társultak. A higiénia, az orvostudomány, a sport és a testápolás viszonylag új diskurzusai hihetetlen gyorsasággal formálták át a modern ember saját testéhez való viszonyát és az ezekhez kapcsolódó társadalmi gyakorlatokat. A nagyváros modern intézményei pedig (kórház, strandfürdő, nyilvános WC, stb.) túl azon, hogy ennek az átalakulásnak köszönhetik létrejöttüket, egyre tömegesebben és egyre intenzívebben termelték újra a modern testkultusz hétköznapi gyakorlatait és diskurzusait. Nem véletlen talán, hogy a higiénia, a sport és a kozmetika korában éppen az emberi test vált a társadalomtörténet egyik kitüntetett területévé. Ebben a fejezetben ennek a viszonylag új érdeklődésnek a gyökereit és legfontosabb kérdésköreit próbálom meg röviden összefoglalni.

A társadalomelmélet „titkos zugaiban” már viszonylag korán megjelent a test iránti érdeklődés (Featherstone 1997). A szociológusok között például már Norbert Elias is felvetette a fizikai lét kulturális jelentőségét, de a testet nem szociológiai kategóriaként használta, az csak az elmúlt évtizedekben vált önálló kutatási területté, nem utolsósorban Michel Foucault és Pierre Bourdieu munkássága nyomán. Foucault társadalomfilozófiája nemcsak azért fontos, mert központi szerepet szánt a modern fizikai létnek. A társadalomtörténet szempontjából talán lényegesebb, hogy az ő műveiben (1990, 1996, 1999) vált leginkább elemzés tárgyává a diskurzusok által formált emberi test *történeti* jellegzetessége.

A test társadalomtörténete természetesen (!) nem választható el a biológiai sajátosságoktól, de mindig valamilyen társadalmi kontextusba ágyazódik és nem lehet ettől elvonatkoztatva, csupán a fiziológiailag létező testre szűkíteni a kutatást. Éppen ezért alkalmas a test szociológiája arra, hogy áthidaljon és átjárjon olyan – egyébként igen nehezen megkerülhető – ellentéteket, mint a kultúra/természet vagy az egyén/társadalom oppozíciói. Az emberi test egyaránt része természetnek és kultúrának is,¹ szociológiai problémaként való elemzése ezért képes lehet egy oppozíciókkal kevésbé terhelt, holisztikusabb szemléletmód kialakítására, és bizonyos társadalomtörténeti problémák kritikai szellemű újragondolását ígéri.

Véleményem szerint legalább három szempontból érdemes és fontos a modern test történetével foglalkozni. Először is, testünk a társadalmi lét egyre meghatározóbb tényezőjévé vált a modernítésben, ezért szükséges e jelenség történelmi hátterét vizsgálni. Azért is fontos, hogy többet megtudjunk a modern testkultuszról, mert világsá vált annak mélyen átpolitizált jellege és ebből következő társadalmi jelentősége. Harmadrészt – úgy vélem –, a test története által választ kaphatunk a modernizáció számos, fontosabbnak vélt kérdésére is.

1 Ennél szélsőségesebb nézeteket valló, radikális posztmodern feministák szerint azonban az ember fizikai léte nem elemezhető sem társadalmi, sem természeti adottságként, sokkal inkább tágan értelmezett politikai mozgalmak csatatereként (Butler 1993). Én azonban az alábbiakban nem kívánok a test politikájával a társadalmi jelenségektől különálló kategóriaként foglalkozni.

A test szemiotikája

A társadalomtörténészek természetesen különféle módokon elemezték az emberi test társadalmi szerepét. Az egyik központi kutatási területet a *test mint társadalmi jel/ metafora* kérdésköre jelentette. Ennek úttörői elsősorban azok az antropológusok voltak, akik különböző átmeneti rítusok kutatása során figyelték meg azt, hogy a test egyúttal a társadalmi szerveződések metaforájaként is szolgál. Mary Douglas *Purity and Danger* című könyvében fogalmazta meg tételét, mely szerint az emberi testhez kapcsolódó külsődleges szimbólumrendszer a lehető legkülönbözőbb kultúrákban szolgálja a társadalmi struktúra egyensúlyának fenntartását (Douglas 1988: 99).

A test mint társadalmi jel, szintén fontos szerepet kapott egyes történeti munkákban. A középkori szentek megkínzott, böjttől lesoványodott teste, vagy az újkori magyar sajtó zsidó-ábrázolásai és karikatúrái (Hanák 1985) mind-mind azt példázzák, hogy testünk nem csupán a biológiai lét, hanem számos kulturális konfliktus forrása is. Erre szolgált remek példát Szabó Dániel (1997) rövid elemzése a századelő egy híres magyar kozmetikai terméke, a Diána sóborszesz hirdetésének társadalmi reprezentációi kapcsán.

A test fenomenológiája

Egy másik fontos problémakör a *test mint társadalmi gyakorlat*. Az emberi test nem csupán jel, hanem mindennapi fizikai tapasztalat. A testünkbe vésődött kultúra a különféle hétköznapi gyakorlatok (evés, alvás, szabadidő eltöltése, tisztálkodás, stb.) által válik láthatóvá (Mauss 1975). Ezeket mindannyian megtanuljuk egyszer a szocializáció által, de a test technikái természetesen egyazon társadalmon belül is jelentős eltéréseket mutatnak, amelyek – Pierre Bourdieu kifejezésével élve – eltérő társadalmi ízléseket alakítanak ki. A különböző osztályokat ezért más-más testhasználati módok és más szabadidős tevékenységek jellemzik (Bourdieu 1984). Előfordul persze, hogy különböző osztályhoz tartozó egyének ugyanazzal töltik a szabadidejüket (ugyanarra a strandra járnak vagy ugyanazt az ételt eszik), de ebben az esetben is a test által befektett tőke és az elvárások – vagyis a tulajdonképpeni társadalmi gyakorlat – különböznek társadalmi osztályok szerint.

A modernitás alapvető gyakorlatai olyan beruházások, amelyek azt a célt szolgálják, hogy a testet bemutathatóvá tegyünk (plasztika, kozmetika, diéta, ruha stb.), vagyis hogy a tényleges testet átváltoztassuk *legitim testté* (Bourdieu 1978). A test szociológiai vizsgálatának mindig szem előtt kell tartania a testi lét fenomenológiai tapasztalatait, hiszen a test a cselekvésben válik társadalmi létté. E problémakör kutatói előszeretettel választják elemzéseik tárgyaként a sport és a szabadidő modern jelenségeit, melyek számtalan példát szolgáltatnak az eltérő és egymással konfliktusba kerülő gyakorlatok társadalmi artikulálódására. A magyar társadalomtörténeti szakirodalomban Gyáni Gábor elemzett egyes testhez kapcsolódó gyakorlatokat (szappanhasználat, öltözködés) a századforduló Budapestjének hétköznapi világában (Gyáni 1995: 61–62).

Kritikai kultúrakutatás

A fizikai létet intézmények és diskurzusok felügyelik és rendszabályozzák és szinte mindig politikai viták kereszttüzeiben áll. A kritikai kultúrakutatás (*cultural studies*) egyik kitüntetett területe – elsősorban Michel Foucault nyomán – *a test társadalmi/politikai hatalom célpontjaként* való vizsgálata (Laqueur és Gallagher 1987, Lindenbaum és Lock 1987, Rabinow 1999). Ezek a munkák arra hívják fel a figyelmet, hogy – főként a modern társadalmakban – a testről folyó diskurzusok az elnyomás és a társadalmi hatalom különösen hatásos eszközeivé váltak.

A klasszikus kor folyamán fölfedezték a testet mint a hatalom tárgyát és célpontját. A testet kísérő megkülönböztetett figyelem jeleit könnyű megtalálni – a testet manipulálják, formálják, dresszírozzák, s a test engedelmeskedik, válaszol, ügyes lesz vagy erői megsokszorozódnak. (Foucault 1990: 186)

A modernitás szekularizációja a vallásos erők által határok közé szorított test átmenete az étrend, a kozmetika, a megelőző orvostudomány és a sport diskurzusai által szabályozott mondén realitásba – szigorú állami ellenőrzés alatt zajlott le (Turner 1996). Ez az átfogóan mindenkiről gondoskodó biopolitika a test szabályozásának mikropolitikája és a népesség alávetésének makropolitikája révén valósította meg a lehető leghasznosabb és legracionálisabb, legegészségesebb és legtisztább egyénekből felépülő társadalmat. Az orvostudomány, a fordizmus termelési módszerei, a sport és a testápolás olyan módon differenciálták a modern testet a higiénia, majd később az egészséges életmód jelszavával, hogy ezen keresztül a társadalom tagjai bürokratikus szabályozott és engedelmes állampolgárokká váljanak. Így az egészséges társadalom nem csupán biológiai értelemben, hanem politikailag is hasznos a modern állam számára.

Ezt a folyamatot elemezte Gyáni Gábor nemrég megjelent írásában, amely a női és a nem-dolgozó test fegyelmzését követi nyomon a századforduló idejéig (Gyáni 1998). A testi fegyelmzés történetének egyik legkedveltebb témája a higiénia és a közegészségügy korszakos vállalkozása. Esettanulmányok sora ábrázolta a biopolitika folyamatának egyes mozzanatait: a járványok leküzdésétől kezdve, a modern nő és – a legtöbbször férfi – orvos ellentmondásos kapcsolatán keresztül, a gondoskodó államok faji tisztaságért (eugenika) folytatott küzdelméig. Sipos András tanulmánya (1998) a kolera elleni küzdelem és Budapest urbanizációjának összefüggő elemzése által világítja meg, miként nevelt a fegyelmző hatalom egy korai formája a higiénia apró technikai leleményességei által engedelmes állampolgárokat egy rohamosan városiasodó térben.

Posztmodern elméletek

Szorosan kapcsolódik ez utóbbi területhez a negyedik problémakör, melyet talán *a test mint társadalmi konstrukció* elnevezéssel lehetne összefoglalni. Főként a feminizmus térhódítása, majd önkritikája állította előtérbe a nemi szerep/szexualitás/biológia problémakörét, amely a társadalomtudományokat minden téren újragondolásra

készítette. A feminista szerzők munkáiban (Haraway 1991, Martin 1998, Butler 1991, 1993) a biológiailag különböző testek különböző társadalmi tapasztalatai a korábbiaknál jóval nagyobb hangsúlyt kaptak. A feminista társadalmi teóriák megkérdőjelezzik a nemi különbségek természetes adottságát és a nemi szerepeket illetve a testet társadalmi vagy politikai konstrukcióként értelmezik.

A feministák is nagy jelentőséget tulajdonítanak a test történeti jellegének. Nehéz lenne érvelni az ellen, hogy az utóbbi kétszáz év – biológiai evolúció szempontjából elhanyagolható időtartama – alatt az emberi test óriási átalakulásokon ment keresztül. A változás okait tehát történeti és kulturális téren kell keresni. „A külvilág, beleértve az emberi testet, nem természetes adottság, hanem történeti valóság, amely folyamatosan átalakul és újrafogalmazódik az emberi kultúra által” (Turner 1996: 60). Szemben Foucault-val – aki nem veszi figyelembe a történetek sokaságát és a szexualitás, börtön, kórház, stb. egy (séges) történetéről beszél –, a feminista ihletésű szerzők történetek sokaságáról írnak. Számukra nyilvánvaló, hogy a különböző testek (női/férfi, erős/gyenge, fekete/fehér, egészséges/beteg, stb.) eltérő társadalmi szerepeket és helyzeteket konstruálnak. Ugyanazon társadalom tagjai tehát eltérő módon élhetik meg a látszólag azonos társadalmi környezetet. A test történetei erre számtalan példát szolgáltatnak. Sok társadalomtörténész és szociológus vizsgálta a testápolás múltját és a testi szépség modern kultuszát ebből a szempontból, hiszen a modernitásban egyre gyakrabban fordulhat elő, hogy a test tudatos megkonstruálásával (kozmetikumok, plasztikai sebészet,² divat) biológiailag meghatározottnak vélt szerepek alakulnak át és válnak vitathatóvá. Ugyanakkor arra is rámutatnak ezek az írások, hogy a kulturálisan egységesnek hitt ideális testképek (vékony/kövér, erős/gyenge, szakállas/borotvált), nemcsak nemek, de korosztályok és közösségek szerint is jóval nagyobb változatosságot mutatnak, mint azt a tömegtársadalom hívei és kritikusai gyakran hirdetik.

Az emberi test vizuális észlelése, az ilyen formában neki szánt jelentés helyes dekódolása kölcsönöz külön jelentőséget a test végtelenül variálható öltöztetésének. [...] Ami a ruhaviselet és a társadalmi tagozódás összekapcsoltságából megmarad, az a „reális” egyenlőtlenség... Ám ennek most már nem a ruharendelet az intézményi eszköze, hanem a divat a meghatározó kánonja. (Gyáni 1995: 64)

Meg kell azonban jegyezni, hogy az emberi test határozott biológiai és fiziológiai adottságai lehetetlenné tesznek mindenféle szélsőségesen dekonstruktív feminista vagy posztmodern megközelítést, amelyek tagadják bármilyen társadalmi struktúra létezését és a társadalmi konstrukciók végtelenségét hirdetik. Éppen a változtathatóság és állandóság ellentmondása által válik a test rendkívül érdekes és izgalmas történeti problémává.

Úgy hiszem az eddigiekből világossá vált, hogy a test társadalomtörténetének központi és állandóan visszatérő kérdése a *hegemónia vagy emancipáció* problémája. A modern testkultusz leíró modelljeinek egyaránt figyelembe kell venniük a fizikai létben rejlő elnyomó és felszabadító erőket. A test a modernitásban nemcsak az elnyo-

2 Tévedés lenne azt gondolni, hogy a szépség érdekében mesterségesen elváltoztatott test tömegessége a késő modernitás jelensége. A század első feléből származó számtalan szórteletlenítést, szemölcseletváltoztatást és mellnagyobbítást ígérő hirdetés és az elektromos beavatkozásokat ajánló tanácsadókönyvek ennek ellenkezőjéről tanúskodnak.

más, a hatalom és a diskurzus felülete (Foucault), de mindennapi gyakorlatok és interakciók szintjén lehetővé vált a test bemutatása és ezen keresztül a társadalmi érvényesülés is. Ez azonban nem jelent korlátlan lehetőségeket. Az egyén társadalomban elfoglalt helye, ha nem is determinálja, de meghatározza azt, hogy miként használhatja saját testét (Bourdieu).

A század első fele a klasszikus liberális polgárság alkonyaként és egy modern tömegtársadalom kialakulásának kezdeteként írható le. A test sok tekintetben az új társadalmi értékek hordozójává vált. A „hogyan nyomjuk el?” viktoriánus modernitása helyett most az lett a központi kérdés hogy „miként uralkodjunk rajta?” (Frykman 1994). A változás egyaránt köszönhető a diskurzusok és intézmények, valamint a mindennapi gyakorlatok átalakulásának. Az alábbiakban ennek az átalakulásnak a fontosabb állomásait próbálom elemezni társadalomtörténeti összefüggéseiben.

Mint láthattuk, több leíró jellegű munka foglalkozott a magyar történetírásban is a modern testkultúrának a nagyvárosi identitás megszerveződésében játszott kiemelt szerepével, de csak elvétve találni olyan elemzéseket, amelyekben e folyamat társadalomtörténeti problémaként való értelmezése áll a középpontban (Hadas – Karády 1995, Gyáni 1995). Pedig a jelenség már a kortársak érdeklődését is felkeltette és állandó reflexióra készítette a társadalmi kérdésekre érzékeny írástudókat. A Budapest két háború közötti történetét a hivatalos propaganda elvárásai szerint feldolgozó Halász Árpád például így ír:

Napjainkban a testi kultúra elmélyítésének ügye úgyszólván nemzeti érdek, a nemzeti fejlődés, a nemzet életbevágó fontosságú megerősödésének egyik sarokkérdése. [...] Érvényesült az az elv, hogy a szabadban sportolás a test egészséges, harmónikus nevelését, a szervezet erősítését, a testi erő fokozását, a testi és szellemi frisseséget és rugékonyságot ápolja. (Halász 1939: 119, 123)

Két társadalmi folyamat bemutatásán keresztül igyekszem körüljárni e nagy hordejrű változások történeti hátterét. Az egyik a szociológiai értelemben azelőtt nem létező szabadidő jelensége, a másik pedig a „test forradalmának” mentalitástörténete. Kérdésem elsősorban arra irányul, hogy milyen szélesebb társadalmi változásokat hordozott magában, illetve termelt újra a testkultúra forradalma. Mennyivel lettek modernebbek a városi polgárok és mennyiben köszönhető ez annak, hogy testük modernebb lett?

A SZABADIDŐ MODERN JELENSÉGE

A szabadidő és annak eltöltése a századforduló után fokozatosan vált a Budapesten élő emberek társadalmilag is elismert, legitim életcéljává. Ez a folyamat mindenképpen az urbanizációval és a modernizációval szoros összefüggésben zajlott le. A szabadidő gazdasági intézményrendszerének piaccá szerveződése és a tömegkultúra kialakulása olyan társadalmi hátteret feltételezett, amely kizárólag a modern nagyvárosban volt adott. Talán nem túlzás kapcsolatot keresni a szabadidős tevékenységek fokozódó jelentősége és a modern nagyvárosi ember mind kevésbé kiszámítható és egyre bizonytalanabbá váló életútja között (Jarvie – Maguire 1994: 38). Erre a jellegze-

tesen nagyvárosi tömegkultúrába ágyazódó jelenségre az utóbbi idő társadalomtörténet-írása hívta föl a figyelmet.

A nagyvárosi tömegkultúra létrejötté a legtöbb nyilvánosság tagjai számára is elérhető szórakozási és kulturális formák és szervezetek megsokszorozódásának köszönhető. Ennek a kereskedelmi kultúriparnak elsőrendű funkciója volt, hogy pótolja a bevándorló városi néptömegek lassan elmerülő hagyományos szabadidő-eltöltési tevékenységeit, azok helyébe ellássa őket új és megvásárolható kultúrjakkal. [...] A hagyományos és szabályozatlan „népi” játékok elleni hadviselés hamarosan hatósági feladattá vált: szabályrendeletek születtek a cél érdekében, amelyek betartása, s általában a nyilvános térben elvárt viselkedés kontrollja a lassan megszerveződő városi rendőrség napi feladata volt. (Gyáni 1995: 92)

A szabadidő térbeli megszerveződése

A szabadidő a városlakó számára gyakran egy térben külön világot jelentett, amelyet a polgár azért alkotott magának, hogy fizikailag is eltávolodjon a munka helyszínétől: a vidék, a természet intim tere, az érzelmek felszabadulása és a nyugalom igénye persze társadalmi rétegenként (és nemenként) különbözőképpen fogalmazódott meg (Frykman – Löfgren 1987: 40). A múlt század végén még csak a tehetősebbek engedhették meg maguknak, hogy a környező budai hegyekben nyaranta 5–600 forintért béreljenek villát, a középrétegek sokkal inkább „faluzni” jártak a főváros környéki telepekre: Rákosfalvára, Kossuth falvára, Erzsébet-falvára.³ Az arisztokrata világ és a módosabb polgárok természetesen a külföldi fürdőhelyeket (Abbázia, Karlsbad) vagy a századfordulótól egyre inkább divatosá váló balatonparti nyaralóhelyeket keresték fel legszívesebben (Kósa 1993). A századforduló városi szegényeinek azonban nem volt sem szabadidejük, sem lehetőségük a nyaralásra. A vidéki rokonok esetleges látogatása sem jelentett feltétlen pihenést; a legtöbben azonban a városban töltötték a nyarat.

Ki marad még a városban? Senki. Néhány százezer Senki. Az általános fürdőzés és nyaralás korszakában szinte hihetetlen, hogy vannak még emberek, akik nem véletlenségből rekedtek meg itthon, hanem állandóan egész életükön keresztül szívják a poros, fertőzött levegőt, izzadnak a fullasztó melegben a megváltó szabadulás minden reménye és minden óhajtása nélkül. Az a sok Senki, akiről tudomást sem veszünk, vannak olyan szivesek és végzik a mi dolgainkat, fődözik a mi szükségleteinket s valóban a gondviselés bölcsességére vall, hogy egyiküket sem látogatja meg oly betegség, mely miatt okvetlenül fürdőre kellene mennie. (Kóbor 1893: 85)

A falun, hegyvidéken vagy tengerparton nyaraló polgár számára a természet esztétikuma vált egyre inkább a szabadidő eltöltésének központi motívumává. Egy naplemente vagy a végtelen tenger látványa a városi, munkás hétköznapok ellenpólusaként hívta életre a nyaralás sajátosan polgári szokását. A természet nyújtotta ehhez a *keretet*. A dolgozó tömegek természetről alkotott képe sokáig nem bírt ezzel az esztétikai értékkel. Inkább egyfajta *háttérként* szolgált, ahol a hétköznapok szokásos tevékenységét folytatták a munkások. A városi parkba járó szegényebb családok a szabadban uzsonnáztak, a férfiaknak esetleg politikai szervezkedésük színhelyeként szolgált (Gyáni 1994b: 1068–1069). A szabadidő eltöltésének különböző gyakorlatai tehát újratermelték a társadalmi távolságokat, és ezáltal sajátosan illeszkedtek bele a nagyváros szociális terébe.

³ *Vasárnapi Újság*, 1879: 386–387.

A „hasznos” szabadidő

A nyilvánosság és magánszféra sokszor tárgyalt (Frykman – Löfgren 1987, Sennett 1976, 1994, Gyáni 1994b) térbeli kettéválásával párhuzamosan, időben is polarizálódni kezdett a városlakók élete a *munkaidő* és a *szabadidő* mentén (bővebben Thompson 1990). Ezek intézményes szétválasztása Budapesten az 1930-as években fejeződött be, amikor a fizetett szabadság – elvileg – minden munkás számára lehetővé tette a vakáció megszervezését (Gyáni 1994a: 10). A hatnapos munkahét és a 8 órás munkanap lassú térhódítása a hétvége társadalmi idejét teremtette meg,⁴ míg a betegségi- és öregségi biztosítás kiterjesztése a nyugdíjas *kort* választotta el hivatalosan is a munka idejétől⁵ (L. Nagy 1995: 361). 1926-ban 10 nappal meghosszabbították az iskolai szünidőt – szeptember 10-ig –, hogy a családok és főleg a fiatalabb generációk tovább élvezhessék a vakáció áldásait.⁶ Nem sokkal ezután pedig bevezették a háború idején⁷ már kipróbált *nyári időszámítást*.

A munkaidő és a szabadidő polarizálódása egyáltalán nem volt konfliktusoktól mentes társadalmi folyamat. A munkaadók mindent megtettek azért, hogy munkavállalóik ne fecserejlék el, hanem hasznosan töltsék el szabadidejüket, illetve egészséges és munkabíró dolgozókat kapjanak vissza. A racionalizáció és a hatáosság az emberek magánéletébe és szabadidejébe is behatolt. A korszak legismertebb külföldi példája erre az a Henry Ford, aki megfigyelőket küldött autógyára dolgozóinak otthonába, hogy egészségesebb és higiénikusabb életmódra neveljék őket még szabadidejükben is. A test aszkétikus rendszabályozása nemcsak technikailag volt feltétele a fordista kapitalizmusnak, hanem az ipari racionalizáció morális alapjául is szolgált. Magyarországon sem volt szokatlan jelenség ez. Az *N. úr naplója* című dokumentumfilmben első kézből ismerhetünk meg egy munkásainak szabadidejéről gondoskodó vállalatvezetőt. A vállalat tisztviselője, N. úr saját maga készítette filmekben mutatja be a gyárvelencei nyaralótelepét, ahol – mint a feliratból kiderül –

a Merkúr Művek vezetősége Jacobi igazgató úr szerető gondoskodása folytán a vállalat tisztviselői [sic!] és munkásainak lehetőséget [teremtett], hogy egész évben munkájuk után a nyári hónapokban szabad idejüket úgyszólván fillérekért testük és lelkük felülülésére fordíthassák.⁸

Bár a munkaadók és az állam mindent elkövettek annak érdekében, hogy fenntartsák az ellenőrzést munkásaik szabadideje felett, mégis számos példát találni a dolgozók önszerveződésére. A munkások által alakított Természetbarátok Nyomdászosztálya például 1934-ben, a szigetmonostori parton avatta fel az új nyomdászstrandot, bizonyágaként annak, hogy nemcsak a szűk értelemben vett természetjárás támogatták, hanem általában a szabadidő hasznos eltöltésének és a testkultúrának népszerűsítését is.⁹ Erre azért is szükség volt, mert a főváros csak ritkán vállalta magára az

4 1937:XXI.tc.

5 Ezek az ún. Gömbös – Darányi féle szociális törvények.

6 *Balneológiai Értesítő*, 1927. 1.: 6–8.

7 A.M.E. 1363./1916. évi rendelet május 1-től szeptember 30-ig írta elő a nyári időszámítást.

8 Privát Magyarország: N. úr naplója, 1989

9 *Typographia*, 1934. 28.: 2–3.

olcsó népstrandfürdők építését, ezért sok kritika is érte főként a baloldal részéről.¹⁰ Máshol viszont – az alulról jövő kezdeményezéseket megelőzendő – a munkaadó saját költségén teremtett lehetőséget arra, hogy alkalmazottai egészséges módon töltsék el szabadidejüket. A Budafoki úton lévő belga–francia érdekeltségű kábelgyár a kelenföldi dunaparton létesített strandot (Kábelstrand), ahol mintegy 30 kabin, fogasos öltözők és büfé várta a gyár munkásait teljesen ingyen (Beck 1987: 263), így azok még kikapcsolódás közben sem szakadtak el teljesen a gyártól.

A fizetett szabadság és nyugdíj politikai mozgalmi mellett, a *weekend* fogalmának és gyakorlatának meghonosodása az egészség, a szabadidő és a természet társadalmi megszerveződésének egyik legérdekesebb példája. Egyre többen keresték a módját annak, hogyan tölthetnék el hasznosan és a várostól, de legalábbis az otthontól távol másfél napos hétfégi szabadidejüket: a közeli hegyekben, a városi parkokban vagy a strandon. E szokás gyors térhódítása még a kortársakat is meglepetéssel töltötte el. Az alábbi reakálás jól tükrözi a szabadidő jellegzetesen új és modern értékeit.

Soha idegen fogalom és idegen szó nem ment át olyan gyorsan a magyar köztudatba, mint a „weekend”. Nem is olyan régen még csak az Angliában járt emberek meséltek róla és dicsőítették a különleges angol szokást, hogy a hét utolsó napjait mindenki, aki csak épkezélab ember és mozdítani tudja a tagjait, a szabadban tölti. Ma viszont meg sem tudjuk érteni azokat az idők, amikor nem ismerték a weekend intézményét. Vajjon hogy is szórakoztak a weekend előtti időkben, mit csináltak, hová mentek, vagy egyáltalában mentek-e valamerre, kihasználták-e a szabadidejüket az akkori emberek? Furcsa elképzelni, hogy az „akkori emberek” mi magunk voltunk, hogy még valamennyien emlékszünk a weekend-nélküli időkre, de alig tudnánk számot adni róla, hogy miért nem tudtuk akkor is olyan nagyszerűen eltölteni a szabadidőnket, mint most. Miért riadtunk volna vissza akkor a gondolatától is, hogy még szombat délután nekivágjunk a kirándulásnak és az éjszakát a szabad ég alatt, esetleg sátorban töltve, üdvözöljük a tavaszi és a nyári nap első sugarait? Mi akadály volt akkor annak, hogy a remek, virágos pázsiton úgy rendezkedjünk be a szabad másfél napunkra, mintha soha sem akarnánk onnan elmozdulni és miért utasítottunk [sic!] volna vissza akkor nagy felháborodással az eszmét, hogy a nagy meleg ellen uszórúhára vetkőzve védekezzünk és ebben a szellős, kellemes viseletben töltsük az egész napot? Ma természetesen tartjuk, hogy velünk van a gramofón és a világ legszebb környezetében: Isten szabad ege alatt, a virágos réten táncoljunk és felejtünk el mindent, ami a gondokkal teli élettel kapcsolatos. Lehet, hogy nehéz a hátizsák, nehéz a gramofón, de nem nehezebb-e az a sok gond és baj, amit a mindennapi élet tesz a vállainkra hétköznapiainkon? A weekend másfél napja a legdrágább kincsünk, amit féltve kell, hogy őrizzünk, hiszen ez a kis felüdülés adja meg az erőt ahhoz, hogy szívesen viseljük a legnehezebb élet-terheket is, hogy annál nagyobb legyen a megkönnyebbülésünk, amikor megszabadulhatunk tőlük.¹¹

A „hasznos szabadidő” eltöltésében különös hangsúlyt kapott a test ápolása és az egészséges életmód kialakítása. A század elejétől kezdve váltak egyre tömegesebbé és általánosabbá a különféle sporttevékenységek és sportolási lehetőségek. A legnépszerűbb természetesen a futball volt (Hadas – Karády 1995). 1901-ben rendezték meg az első bajnokságot, melyben korszakunk folyamán végig a fővárosi csapatok játszották a főszerepet. A tízes években épültek az első valódi futball-stadionok, melyek nemcsak egyre több nézőt vonzottak, de – olcsósága miatt – egyre többen hódoltak aktívan is a futball szenvedélyének. Szintén viszonylagos olcsósága miatt válhatott nép-

¹⁰ Szerdahelyi (1921): Napfény, víz, levegő... Megszüntették a szabad strandfürdőket. Javaslat a megyeri partok hatósági ellenőrzéséről. (*Népszava*, 1921. 07. 26.)

¹¹ *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1935. 07. 21.

szerűvé a korcsolyázás. A városligeti műjégpálya 1926-ban nyílt meg a fővárosi tömegek előtt (L. Nagy 1995: 371).

Az úszás volt a harmadik azon sportok sorában, amely tömeges méreteket öltött. Már a század elején napirendre került a városvezetés legfelsőbb szintjén az úszás széleskörű oktatásának hasznossága „testnevelési, egészségügyi” és egyéb előnyei miatt. A tanács 1912-ben határozatot hozott arról,¹² hogy a VIII. és IV. kerületi főreáliskolai és polgári iskolai tanulók különböző fővárosi fürdőkhöz ingyenes úszásoktatáson vegyenek részt.¹³ Az elkövetkezendő években sorra küldték a körleveleket a különböző iskoláknak, hogy azok diákjaikat elküldjék az úszásoktatásra. Az úszás népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy szinte a köz nyomására született meg végül a döntés 1929-ben egy fedett sportuszoda felállításáról.¹⁴ A Nemzeti Sportuszoda 1930-ban nyitotta meg kapuit a Margitszigeten. Ugyancsak ez a korszak hozta magával – főként a munkások önszerveződése nyomán – a természetjárás népszerűségét. Ennek jegyében alakult meg a Természetbarátok Turista Egyesülete és a turistaházak hálózata.

A szabadidő politikuma

Az életviszonyok változása a városi tömegtársadalom szabadidős szokásaiban is érezte hatását, amely egyfelől a különböző rétegek szokásainak fokozatos közeledését eredményezte, másfelől viszont lehetővé tette azt, hogy az emberek magánélete – amelynek a szabadidő eltöltése is a részét képezte – addig soha nem látott mértékben váljon a politikai diskurzusok színterévé. A kritikai kultúrakutatás Gramsci nyomán alakította ki azt a szabadidő-fogalmat, melynek átpolitizált jellegét (*politics of leisure*) elsősorban azok életmódformáló szerepeiből eredezteti (Jarvie – Maguire 1994). A szabadidő, ebben a megközelítésben, különféle társadalmi és gazdasági érdekek, gyakorlatok és diskurzusok közötti konfliktusok ütközőterülete.¹⁵ Ebben a hatalmi mezőben a két világháború közötti kor autoriter államai a fogyasztás kínálta lehetőségeket egy ideológiai alapon megszervezett tömegtársadalom kialakítására próbálták meg felhasználni. De ezek a kísérletek folytonosan szemben találták magukat a szórakozás és a fogyasztás főként a tengerentúlról átvett modern jelenségeivel, amelyek nemcsak a polgári társadalmat kérdőjelezték meg, hanem magát az osztálytársadalmat – és ez a tekintélyelvű rendszerek ideológiájába aligha illeszkedett.

Magyarországon a *hivatalos, keresztény-nemzeti diskurzus* elsősorban a cserkészklubok, a leventék intézményei és a KALOT/KALÁSZ-mozgalom révén próbált szembeállni a fogyasztói kultúrát előtérbe helyező amerikanizáció szabadidő-modelljével. Az előbbi ideálja egyfajta államilag irányított, össznemzeti nevelés volt, melyben a testnevelés, a népművelés és a szociális szempont egyaránt szerepet játszott. A test dresszírozásában elsősorban az erkölcsi és nemzeti értékek, illetve a fizikai erő kaptak kitüntetett szerepet.¹⁶

12 161.373/1912 számú határozat

13 *Fővárosi Közlöny*, 1913. 24. (5.): 131–132.

14 BFL IV. 1407. b 96.982/1929-VII.

15 Ennek egyik legérdekesebb példáját nyújtja Victoria de Grazia (1992, 1996) az olasz nők társadalmi szerepét elemezve.

16 „Most kell az erős kar, a férfiú mell / Ezeréves acél akarattal” (cserkészdal)

Ezzel szemben az *amerikai modell* a divatos megjelenést, a csinos, fiatalos, sportos külsőt helyezte előtérbe. A mozi, a strand és a charleston mondén világa voltak ennek az új életmódnak a legfőbb színterei. Ezeken a helyeken szinte elmosódtak a társadalmi különbségek és maga az életstílus jelentette a legfőbb identitásformáló erőt. Ennek a modern életformának az új szokásai az első világháborút követő években figyelemreméltó gyorsasággal hódították meg Budapest társadalmát. Az 1925-ben induló rádió és a gramafon a jazz műfaját népszerűsítette, míg a korszak elsősorú szórakoztatóipara, a film, Hollywood ízlésvilágát ültette el nemcsak az emberek gondolkodásában, de mélyen a testi diszpozíciókban is, melyre az alábbiakban még visszatérek. A modern táncok (a foxtrott, a shimmy, a charleston, a tangó stb.) szintén a háború után terjedtek el széles körben. A férfiak bőszárú „charlestone-nadrágot” öltöttek, amely együtt rázódot testükkel, a nők ruháját pedig hátul vágta ki, mert a táncolás közben csupán a testük hátsó része látszott. „A rendőrség azonban éber volt, s sorban ellenőrizte a tánciskolákat. Nem volt szabad közel táncolni, vállat és fart rázni, de még a férfiak nyakát sem átfogni.” (F. Dózsa 1989: 211)

Mindkét világot elutasította a hagyományosabb és klasszikusabb – és sokkal inkább osztályalapon szerveződő – *polgári modell*. Ebben – elitista jellegénél fogva – az öltözködés és a testápolás továbbra is megmaradt a társadalmi helyzet jelölőjeként. Az önmagukat polgárnak tekintő városiak szívesebben jártak a kávéházakba, a színházba és a gyógyfürdőkbe, ahol egy „civilizáltabb” és visszafogottabb nyilvánosság keretei között tölthették szabadidejüket. 1922-ben nyílt meg az Operett Színház. Az operettet sajátosan közép-európai, de mégis nagyvárosiasan frivol atmoszférája tette alkalmassá arra, hogy polgári tömegek szórakozásává váljon (Hanák 1997). A nyári hétfvégék egyik legnépszerűbb szabadidős tevékenysége a Dunán való csónakázás volt. A Római-part csónakházai és weekend-telepei ekkor éltek fénykorukat, hiszen ezek viszonylag olcsó és a fővárostól nem túl távoli kikapcsolódást tettek lehetővé.¹⁷ Ekkor kezdett el tömegessé válni a balatoni nyaralás is és a tó partja fokozatosan villákkal és üdülőtelepekkel épült be (Kanyar 1978). „A telektulajdonosok a polgári, középosztályi, kispolgári rétegekből kerültek ki, városi – elsősorban budapesti – lakosok közül” (L. Nagy 1995: 371).

A szabadidő teljesen új szokásai, a közösségek újfajta szerveződése és az individuum addig ismeretlen területeinek feltárása (De Grazia 1992: 203) azonban alapjaiban kérdőjelezte meg a századforduló „boldog békeidőinek” polgári világát, annak szimbolikus rendjét és hétköznapi gyakorlatait egyaránt. Ennek a változásnak talán legfőbb nyertesei azon nők voltak,¹⁸ akik a szabadidő eltöltésének modern gyakorlati által egyre nagyobb mértékben vettek részt a nyilvánosság addig szinte kizárólag férfiak által meghatározott terében. Az újfajta női szociabilitás olyan sajátosan feminin köztereket hívott életre, mint az áruház (Gyáni 1997a) és a strand (Mohácsi 2002), ahol a nők szerepe távolról sem volt másodlagos.

¹⁷ *Tolnai Világlapja*, 1931. 3. (30.): 44.

¹⁸ Természetesen nem lehet a nőkről (sem) általánosságban beszélni. Itt főként a háború után tömegesen munkába álló és ennek következtében lassan és ellentmondásosan emancipálódó, városban élő nőkről van szó.

Ennek a nagy horderejű és konfliktusoktól egyáltalán nem mentes átalakulásnak a végpontját jelzi az az illusztris kiadvány, amely 1938-ban a *Színházi Életben* már hetven oldalon sorolja föl a lehető legkülönbözőbb külföldi és hazai nyaralási lehetőségeket az IBUSZ Rt. szervezésében. Itt szinte már minden megtalálható, ami számunkra is ismerős: társasutazások, balatoni kiadó szobák, repülőjáratok, vasúti kedvezmények és nyaralóhelyek A-tól Z-ig. A század közepére kialakult a szabadidő szervezett eltöltésének gazdasági intézményrendszere és társadalmi bázisa, amely a sport és a munkás *hasznos* és egészséges testének szükséglete által megteremtette a modern testkultusz kialakulásának társadalmi alapját.

A TEST FORRADALMA

A szabadidő új szokásai nemcsak feltételezték, de át is alakították a modern test mindennapi szokásait. A 19. század nagy részében – vallási vagy polgári erkölcsök és szabályok által – erőteljesen korlátozott, a nyilvánosság elől eltakart, elfedett test a századforduló után (főleg a városokban) valóságos kulturális újjászületés eszközévé és célpontjává vált. Az *intimitás transzformációja* (Giddens 1991) meglepő gyorsasággal formálta át azt a rendet, amely a viktoriánus modernitásban a tulajdon és a szexuális erkölcsök között fennállt. Az új (tömeg)társadalom új biológiai normákat teremtett. A tánc, a különféle sportok és a strand nemcsak addig elképzelhetetlen mértékben engedték látni és láttatni az emberi testet, hanem azok tömeges jelenlétét, sőt egymással való érintkezését („...dancing cheek to cheek”) is lehetővé tették. A „civilizáció folyamata” és a „protestáns etika” a háború utáni tömegtársadalomban visszajára fordultak mind az egyén, mind a közösség szintjén.

Nemcsak a városok, hanem maguk az emberek is szebbek és egészségesebbek voltak, hála a sportolásnak, a jobb táplálkozásnak, a rövidebb munkaidőnek és a természettel újra bensőségebbé tett kapcsolatuknak. [...] Vasárnaponként ezrek és tízezrek zúdultak le ríkító tarka kockás sportruhában a havas lejtőkön: sítalpon, szánkón; egyre másra épültek az uszodák, sportpaloták. S éppen az uszodákban lehetett lemérni a változást: fiatal korunkban egy-egy jó alakú férfi feltűnést keltett a sok tokás, pocakos, göthős alak között, ma azonban ruganyos, kisportolt, napsütötte testek versengenek egymással vidáman, akár valaha az ókori küzdőtereken... A nőkről lepattogtak a kebleket szorongató fűzők, lehulltak a napernyők és a fátylak, mert nem féltek többé a levegőtől, és rövidültek a szoknyák, hogy jobban menjen a tenisz, és nem szégyellték többé a szép idomok elővillanását. A divat egyre természetesebbé vált... Nemcsak szebb, szabadabb is lett a világ. (Zweig 1981: 181–182)

Test: diskurzus és gyakorlat

Valójában a modern testtel kapcsolatos társadalomtörténeti kutatások központi kérdését érinti Stefan Zweig lelkes beszámolója. Mennyivel tette szabadabbá a világot a test forradalma? Foucault alapos archeológiája – bizonyos tekintetben Weber és Elias „történeteinek” folytatása – a test differenciálásának és fegyelmezésének kimerítő elemzését szolgáltatta. A modern test Foucault társadalomkritikájában a népesség és az egyén bürokratikus szabályozásának, a biopolitika nagy programjának egyik kiemelt felülete. Ez a társadalmi hatalom/tudás kitermelt bizonyos vágyakat, melyeken keresztül a mindennapok ellenőrizhetőbbé váltak – megjelentek a sportolás, a

napozás, a széppé válás, az egészséges élet új igényei. A higiénia diskurzusa fokozatosan a társadalom összes rétegét áthatotta. Az addig elsősorban a vallás által meghatározott testi létet egyre inkább a sport, a kozmetika és az orvostudomány diszkurzív mezői vonták ellenőrzésük alá.

Nehezen vitatható az az álláspont, mely szerint a test társadalmi konstrukciói különböző diskurzusok részét képezik. Ugyanakkor a szubjektivitás tagadása és a diskurzus determinizmusa lehetetlenné teszi a test fenomenológiai kritikáját és a modern testtel kapcsolatos új szokások társadalmi *gyakorlatainak* elemzését. Az embereket senki sem kényszerítette arra, hogy testükkel egymásba fonódva táncoljanak, a strandon kacér fürdőruhákba bújjanak vagy felemáskorlátokon fitogtassák testi erejüket. Pierre Bourdieu kutatásaiban a test hétköznapi gyakorlatai állnak az érdeklődés középpontjában. Bourdieu sem tagadja azt, hogy a modern testet a társadalom hatalmi viszonyai határozzák meg, de szerinte a test technikái más társadalmi gyakorlatoknál sokkal inkább a diskurzusok ellenőrzésén kívül helyezkednek el (Bourdieu 1978 és 1984). Sőt, éppen e gyakorlatok alakítják ki a társadalmi testet (Bourdieu 1992: 75).¹⁹ A modernitásban a testi funkciók pozitív életcélá válása, a testi jólét hangsúlyozása és a szexualitás nyilvánosítása meg-sokszorozta ezeket a gyakorlatokat és ezáltal az identitás alakításának lehetőségeit is – úgy a politikai/társadalmi/gazdasági hatalom, mint az egyén részéről.

Ez a változás három területen érezte leginkább hatását. *A test és a természet kapcsolatának felszabadítása* tette lehetővé a különféle sportok soha nem látott népszerűségét és a testnevelés oktatási programmá fejlesztését – amint azt a két világháború közötti gyors intézményesülés folyamata jól jellemezte. *Az egészség stratégiai életcélá* válása az orvostudományt az emberek mindennapi életének részévé tette. És végül, de nem utolsó sorban, az *(esztétikai) szépség fokozatosan az önmegvalósítás* egyik lehetőségévé vált és ez kiszélesítette és elmélyítette a kozmetikai ipar és a divat társadalmi bázisát.

Testnevelés: sport

A századelő progresszív városvezetése nemcsak általában az oktatásnak és az iskolának szentelt megkülönböztetett figyelmet, de ebben a programban külön hangsúlyt kapott a testnevelés (Sipos 1996: 249), amely addig nem tartozott a kötelezően oktatott tárgyak közé. A test nevelése azonban főként a háború után került az érdeklődés fókuszába. Megszületett a törvényes keret,²⁰ amely megkülönböztette az iskolai és a társadalmi testnevelést. Ez utóbbi a levente-egyesületekben zajlott különféle sportrendezvények és nyári táborok keretében (Halász 1939) és előbb kissé burkoltan, majd 1938-tól, az új honvédelmi törvény életbelépésétől kezdve, nyíltan is a katonai előképzés szolgálatában állott, hiszen a hadseregnek erős és jó fizikumú katonákra volt szüksége.²¹ Ami a fővárost illeti, 1924-ben alakult meg a törvényhatósági testnevelési bizottság és létrehoztak egy testnevelési pénzalapot is ennek finanszírozására. Ku-

¹⁹ A (test) képei/sémái úgy mennek át egyik gyakorlatból a másikba, hogy eközben megkerülik a diskurzusokat.

²⁰ 1921: LIII.tc

²¹ Erről bővebben: Gergely 1972 és 1989

darcba fulladt ugyan a Nemzeti Stadion létesítésének terve (1929), de 1937-ben megnyithatta kapuit a Népliget Iskolai Sporttelepe, amely szintén a fiatalok sportolási igényeit volt hivatott szolgálni.

A testnevelés és a sport programjait korántsem sikerült kisajátítania a keresztény-nemzeti diskurzusnak. A női sportok fokozatos térhódítása például a háztartásból kiszabaduló, önálló, „modern amerikai nő” ideálját teremtette meg, aki testének szabad mozgása és aktív kifejezőereje által határozta meg helyét a férfiak világában.

A női sport igazi hazája Amerika és Anglia... Angliában és Amerikában a szombat délután már nem munkaidő s minden dolgozó nő, vagy szerényebb viszonyú nő a szombat délutánt és a vasárnapot levegőn, kirándulással, sporttal, játékkal, testedző szórakozással tölti. Ezen a másfél napon csak napsütés van, mozgás és egyszerű, természetes jókedv, levegő és öröm... Sportolnak, mert tisztában vannak azzal, hogy szépségüket, fiatalságukat, egészségüket, munkabírásukat s ezzel együtt állásukat és anyagi jólétüket, meg családi boldogságukat csak ezen az úton tarthatják meg. (Kiemelés az eredetiben)²²

Nem nehéz azonban elképzelni a meghökkent férfiakat – akik 1924-ben, a párizsi olimpián még megtiltották a nők részvételét –, a gerelyvető, távolugró, evező, síelő és úszó hölgyeket látván.

A polgári világ különféle sportklubokba tömörülve igyekezett megtartani társadalmi elszigeteltségét (Hadas – Karády 1995) és a tömegek propagandájánál kifinomultabbnak vélt testkultuszát. A Budapesti Sport Egyesületet (BSE) a fővárosi tisztviselőréteg tagjai alapították. A sport számukra a társadalmi élet része és a tisztviselők egységes életmódjának egyik színtere lett, a tömegtől testének nevelése által is elhatárolódó polgári morál kifejeződése.

Testápolás: egészség

Az egészséges és fiatal test ideáljának gyökerei szintén a századforduló koráig nyúlnak vissza, amikor a közegészség és a higiénia felülről szervezett programja és az egészséges életmód „alulról” induló mozgalmi (vegetarianizmus, nudizmus stb.) addig ismeretlen szokások kialakulásához vezettek a nagyvárosi emberek életében. A nap – víz – levegő hármasság és a test tisztaságának elengedhetetlen igénye szociológiailag a zsúfolt nagyvárosok létrejöttének következménye, másrészt viszont a *társadalmi higiénia* új és mindent elsöprő beszédmódjának az eredménye. A modern orvostudomány korában az emberi test immár nem „földi porhüvely”, hanem sejtekből és szervekből felépülő biológiai egység.

Az emberi testet a sejtek nagy tömege építi fel, melynek minden egysége egy-egy külön élő lény. Minden egyes sejt táplálkozik, égési termékeket fejleszt, szaporodik, növekszik és – végül, ha feladatát befejezte – elhal. A sejtek maguk is lehetnek egészségesek, normálisak, vagy csúnyák, deformáltak. Ezen sejtek növekedése és szaporodása, viselkedése tükröződik vissza az emberi testen is.²³

Mint látható, az egészségügy egyre nagyobb felelősséggel bírt annak meghatározásában, hogy mi számít jó életnek és mi nem. A testápolás modern gyakorlatainak töme-

²² A női sport... és hatása. *Tolnai Világlapja*, 1931. 33. (24.): 1–15.

²³ Szépségdiéta. *Színházi Élet*, 1938. 27. (35.): 108–113.

ges elterjedése alig több mint két évtized leforgása alatt ment végbe. Tanácsadó könyvek és tanulmányok²⁴ sora népszerűsítette a modern életmód új gyakorlatait és intézményeit. 1935-ben már hihetetlennek tűnt egyesek számára, hogy voltak korok, amikor az emberek nem mostak fogat és nem használtak szappant.²⁵

Az egészséges életmód sok tekintetben a német minta népszerűsítését jelentette Magyarországon. Rigler Gusztáv lelkesen számolt be az 1911-es drezdai higiéné-kiállításról, és a magyarok számára is követendő példaként állította a német testkultuszt, amely oly különös figyelmet fordít az emberi test tisztaságára a köz egészsége érdekében (Rigler 1911). Egy másik beszámoló a háború utáni Berlin testkultuszát méltatva, igyekszik ráébreszteni a magyar olvasókat a testápolás fontosságára. A cikk írója szerint a „német pontosság és rendszeret” is annak köszönhető, hogy a németek korán kelnek, testüket állandóan tisztán tartják és nem túltápláltak.

Berlinben, ebben a hatalmas városban minden ember foglalkozik testének képzésével. „Hármas istenségünk: a levegő, a nap és a víz.” Mi már túlhaladtunk azokon a szabályokon, hogy meztelen testtel gyakorolni szégyen. Első az egészség. Gyakorlatainkat meztelen felsőtesttel végezzük, mert a nap és a levegő hatása felbecsülhetetlen. Nagy súlyt helyezünk a fürdőre, uszásra, általában a fizikai terápiára.²⁶

A *Magyar Fürdőélet* hasábjain az 1930-as évek elején Dr. Mezei Károly „Testkultúra” című sorozata már az olvasók kérdéseire válaszolva fejthette ki tanácsait a ráncokról, a szeplőkről, a tyúkszemről a fogmosásról, a kopaszodásról, a korpásodásról vagy a szőrszálakról. Az olvasókat láthatóan érdekelték a témák és kérdéseik is azt a benyomást keltik, hogy a test nárcisztikus gondozása és minden részletre kiterjedő ápolása a hétköznapi részévé vált. Megelőzhető-e a kopaszodás vagy nem? Az anyajegy eltávolítása krémekkel vagy elektromos beavatkozással hatásosabb-e? Ehhez hasonló kérdések foglalkoztatták a rovat olvasóit.

Az egészséges és jólápolt test ideálja az egyre szaporodó kozmetikai hirdetések és a reklám világában mutatkozott meg leginkább. Már a századforduló hirdeteiben is első helyen álltak a gyógyszerészek által forgalmazott orvosságok, gyógyszerek és illatszerek (Szabó 1997: 75). A testápolás differenciálódásával párhuzamosan e termékek és szolgáltatások reklámjai és hirdetései is megsokszorozódtak és szinte elárasztották a sajtót (F. Dózsa 1989: 176). A '30-as évek kozmetikum-reklámjai nemcsak azért figyelemreméltóak, mert helyenként feltűnnek közöttük a ma is jól ismert márkanevek (Nivea, Caola, Oveal), hanem azért is, mert sokat elárulnak a kor emberének ideális-test imázsáról. „Egészségre, szépségre, karcsúságra, hajlékonyságra és rugalmasságra *tehet szert, havi 12 pengőért* Barna-Szögyén Sára okleveles mozdulatművész tanárnőnél.” (kiemelés az eredetiben)²⁷ – fogalmazta meg rövid üzenetét a testkultusz modern ügynöke. A hirdetett termékek a mindennapi szokásokról is képet adnak: borotválko-

24 Az egyik legismertebb és az egész korszakot átvivő folyóirat *Egészség* címen jelent meg és sokat mondtak már a benne megjelenő tanulmányok címei is. „A tisztálkodásról, fürdésről, mosakodásról”, „Az orrbajról”, „Lábizzadás” stb.

25 *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1935. 07. 21.

26 *Pesti Napló*, 1922. 08. 06.

27 *Magyar Fürdőélet*, 1932. 2. (23–24.): hátsó-belső borító

zás, fogmosás, napozás és persze az örök fogyókúra – egyre inkább a hétköznapiok elengedhetetlen részeivé váltak.

Nem szabad persze arról sem megfeledkezni, hogy a hirdetés diskurzusa és a társadalmi gyakorlatok hétköznapisága között ellentmondásokkal teli és összetett a kapcsolat. A képhez az is hozzátartozik, hogy a fürdőszoba a harmincas években továbbra is a középosztály privilégiuma maradt és az albérleteknek csupán 14,1 százalékában volt megtalálható (Gyáni 1992), de a tiszta test igénye mindenesetre a társadalom sokkal nagyobb részét hatotta már át.

Testképek: divat

A modernitás szekularizált testének azonban nemcsak egészségesnek, de *láthatóan* szépnek kellett lennie. Az ezt megelőző korok verbalizált testjeinek helyébe vizualizált testek léptek (Featherstone 1997). A 19. század polgári erkölcse igyekezett a lehető legjobban eltakarni a férfi, de főként a női test formáit: nemcsak ruhák, fűzők és feltűzött hajak révén, de a magánszférát jelentő otthon és hálószoba duplán kulcsra zárt ajtaja által is. A 20. század tünékeny divatjainak korában azonban egyre kevésbé a test eltakarásának ténye, sokkal inkább annak módja (vagyis az öltözködés divatjellege) vált a társadalmi határok jelölőjévé.²⁸ E változás főleg a kozmetika önálló iparágá²⁹ válásával (változtathatóság) és az összehasonlítás megnövekedett lehetőségeivel – fénykép, film, táncterem, sportpálya, tornaterem – függ össze. A századelő színházi színészei, majd a mozisztárok, a húszas évek párizsi divatja (*garçonne*) és a harmincas évek hollywoodi nőideálja (amely az arc helyett az egész testet emelte ki) alapvetően meghatározta, hogyan kel föl, hogyan sétál, fordul, fürdik, csókolózik nő és férfi.

Mind a nőknek, mind a férfiaknak egyre nagyobb mennyiségben állt rendelkezésre az összehasonlítás lehetősége. Tévedés volna azt hinni, hogy a távoli minták a „magyar valóságban” kevésbé fejtették ki hatásukat. Egy meglehetősen empirikus példa érzékletesen vall ennek ellenkezőjéről. A G. úr kamerája által készített *Vagy-vagy* című filmben például tömegével láthatjuk viszont a „hollywoodi” módon (a kamerának!) csókolózó, puszkáló és flörtölő szülőket, gyermekeket, szerelmeseket és házasokat.³⁰

A nyilvánosság szféráján kívül is nyakig fűzőbe zárt „erkölcsös nő” polgári eszménye a múlté. Ebben a társadalomban elfogadottá válhat az egyén az esztétikus testen keresztül. Jól kinézni azt jelenti, hogy szexuálisan attraktívak vagyunk és ez a nők esetében

28 „Ha a modern fogyasztás kulcsa a tünékenység felértékelése, akkor a test technikai különböznek a fényűzési jogra, illetve a divatra épülő társadalmi rendszerekben. A test a fényűzési előjog rezsimjében az a hely, ahol bevésődnek az azonosság és a különbözőség, valamint [...] az időtartam változatos jelei és értékei is. A divatra épülő fogyasztási rendszerekben pedig a fogyasztás általános vágya íródik be a testbe a tünékenység esztétikájának kontextusában [...] (mely) magát a fogyasztó testét teszi tünékennyé és manipulálhatóvá; továbbá a divat testhez kapcsolódó gyakorlatainak rendszere, melyben a más nemek, osztályok, szerepek és foglalkozások *megszemélyesítése* és eljátszása, nem pedig jelölése az elkülönböztetés kulcsa.” (kiemelés az eredetiben) (Appadurai 1996: 95)

29 „A kozmetika mindennapi gyakorlatai annak az új személyiségnek (*presentational self*) a jelei, amely immár nem formális szerepek mögé bújva, hanem a nyilvánosság terében méretetik meg.” (Turner 1996: 172)

30 Privát Magyarország: *Vagy-vagy*. G. úr filmje, 1989

egyre inkább azt jelentette, hogy karcsúnak kell lenni. A test megváltoztathatósága általánosan elfogadottá vált és ez biztosította a „modern nő” kulturális háttérét.

A régi nő fájdalommal viselte csunyaságát, a mai bátran szembeszáll vele és széppé varázsolta magát. Hiszen a kozmetikus úgy bánik már a testtel, mint szobrász az agyaggal! [...] Magára vessen az *a nő*, aki javára nem fordítja az orvosi tudomány és művészet haladását... Természetesen és magától értetődően a *legszelebb népréteg* is megértette, hogy a testét és különösen bőrét ápolnia önmaga és környezete iránti kötelesség. (kiemelés az eredetiben)³¹

A modern amerikai szépségideál a strandokon különösen dinamikus hódított, elsősorban a divatos színésznők és a mozilátogató fiatalok körében. A viselet sportosabbá és könnyedebbé vált, a nők haja rövidebb lett, a férfiak szakálla eltűnt. „A női test szépségét hirdette a félvilági táncosnő, Mata Hari, és a különcnek, de nem erkölcsstelennek tartott Isidora Duncan. Az emberi test megmutatkozásának jogát a tökéletes alkatú Josephine Baker³² harcolta ki, akinek szintén elhitték, hogy a meztelen mell nem a romlottság biztos jele, sőt az ő gyönyörű barna teste csinált kedvet az eddigi fehér bőrükre kényes dámáknak a napozáshoz.” (F. Dózsa 1989: 48). Némely szélsőségesek még attól sem riadtak vissza, hogy a teljes meztelenség erkölcsének hirdetését tűzzék zászlajukra, bár a nudizmus mozgalma a tömegek ízlésvilágától továbbra is elszigetelődött. A nők emancipációját, a ruha hazug látszatának dekonstrukcióját és az egészséges test ideálját a szélsőségekig kiélező nudista mozgalom (Klaniczay 1986) Magyarországon kevés hívőt tudott toborozni; megmaradt néhány egyéni kezdeményezés szintjén, főként a polgári értékrend ellen lázadó értelmiség és művész elit kísérletének.³³ Ettől függetlenül mégis megeshetett, hogy a dunaparti lépcsőkön néhány férfi „még fügefalevelet sem viselt”.³⁴

Nem volt ismeretlen a plasztikai sebészet sem, amely már ekkor képes volt kiegyenesíteni a görbe orrot, elsimítani a ráncokat és eltüntetni az anyajegyeket: vagyis megszüntetni a „szépséghibákat”, mert „minden pályán rendkívül fontos a tetszetős külső és a jókinézésű, normális külsejű ember könnyebben boldogul.”³⁵ E magabiztos és a legújabb amerikai, angol vagy német példákra hivatkozó diskurzus azonban minduntalan szemben találta magát az ellentétes ideálokkal.

A keresztény-nemzeti értékrend eszményi nőalakja nem a reprezentáció új nőideálja, hanem az anya: vagyis a reprodukció, nyilvánosságban kevésbé aktív női figurája

31 *Magyar Fürdőélet*, 1933. 2. (19–20.): 515.

32 Éppen az ő esete szolgáltatja a különböző vélemények ütközésének egyik látványos példáját, hiszen midőn 1928-ban első alkalommal vendégszerepelt Budapesten, Petrovácz Gyula nem kevésbé komoly helyen, mint a magyar Országgyűlésben terjesztett be interpellációt a belügyminiszterhez „egy meztelen táncosnő tervezett felléptetése tárgyában”. Ebben heves tiltakozását fejezte ki Josephine Baker magyarországi fellépésének engedélyezése miatt, hiszen „erkölcsstelen produkciója már a közerkölcsöket veszélyeztető mértékben elharapódzott”. A képviselő a „jó ízlésű közönség” érdekében kérte a belügyminisztert az államrendőrség bevetésére. Végül csupán arra került sor, hogy a közönség előtti fellépést megelőzően a művésznőnek elő kellett adnia a teljes produkcióját a főkapitány jelenlétében (Bajomi Lázár 1980: 472). Az eset mindazonáltal jól mutatja, hogy a lazább morál bármily népszerű is volt bizonyos társadalmi csoportokban, nem nyerhetett teret teljesen cenzúrázatlanul a budapesti közönség körében.

33 A mozgalom talán legismertebb magyar képviselője maga Kodály volt.

34 *Szózat*, 1925. 08. 02.

35 A szépségsebészete. *Tolnai Világlapja*, 1913. 33. (5.): 15–16.

volt. Érdekes azonban, hogy ez az ideál is, akárcsak az „amerikai modell” gyakran a magazinokból és hirdetésekben keresztül szólt a közönséghez. Az Ovomaltine nevű tápszer egyik reklámja³⁶ az anyák figyelmét kívánta felhívni a termék fontosságára, amikor egy kevésbé modern módon fejkendőt viselő nőalakot ábrázolt, amint gyermekét meglehetősen kitárulkozva szoptatja. A meztelen test tabuja ebben a kevésbé „amerikanizált” beszédmódban is mindinkább jelentőségét veszítette.

A társadalmilag rétegzett öltözködés természetesen nem egyik napról a másikra alakult át. Az esztétizálóbbról és puritánabb polgári ízlés és a tömegek funkcionálisabb öltözködése továbbra is a szépségkultuszt meghatározó vízvonal maradt. A polgári divat elsősorban a középosztály identitását szilárdította meg: teste esztétizálása révén fogalmazta újra önmagát a nagyváros terében. Ez a polgári divat minden olyan szépség-ideált elutasított, amely az *anya* vagy a *modern nő* révén a test természetességét és mindenki számára egyenlő adottságát hirdette. A divat polgári ízlésvilága továbbra is az egyedi ruhákat részesítette előnyben a konfekcióval szemben (Gyáni 1997a) és a testet nem önmaga természetességében, hanem esztétikusan megformált szépségében idealizálta.

A modern én tehát az egymással ellentétes diskurzusok keresztműzében, egy szexuálisan szabályozott testi képen keresztül vált társadalmilag elfogadottá. Ebben a formálódó tömegtársadalomban a jó test-imázs a legjobb út egy jó én-kép felé. „És bizony a tükör ma, a rouge, puder, krémek, álszempillák, hullámosított hajak varázs korában könnyen felelhet mindenkinek: »Ki volna szebb tenálad?»³⁷

A TESTKULTUSZ TÁRSADALOMTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

A századfordulót követően világszerte – s így Magyarországon is – felgyorsult az a folyamat, melynek során az emberi testtel való folyamatos törődés és a higiéniai kultúra a mindennapok egyik legfontosabb tényezőjévé vált (Gyáni 1995: 62–64), ezért jogos a 20. század társadalmát *szomatikus társadalomnak* nevezni. A század első felében formálódó tömegtársadalomban a legfőbb politikai és személyes problémák a testen keresztül és a test által nyerhettek kifejezést. A modernitás gyorsan változó és sokszínű hektikus világában a test maradt szinte az egyetlen biztosnak mondható vonatkoztatási pont.

Mindez persze nagyon lassú és széleskörű folyamat eredménye, amely az általam tárgyalt korban inkább csak megkezdődött és valójában az elmúlt néhány évtizedben teljesedett ki. A századforduló idején kialakul és az első világháborút követő évtizedekben megerősödő tömegkultúra és ennek nyomán a budapesti tömegtársadalom intézményei fokozatosan szétfeszítették a polgári világ zártabb társadalmának kereteit. „Az áruház Budapesten oly módon lett a polgári fogyasztói kultúra intézményi letéteményese, hogy a kispolgári igények szintjén, a neki megfelelő anyagi fokon tette hozzáférhetővé tágabb körben a tömegtermelés áru kínálatát. [...] Az áruház azzal polgárosít, hogy a nem polgári rétegeket is fokónként bevonja a fogyasztói társadalom körébe” (Gyáni 1997a: 120–121).

³⁶ *Tolnai Világlapja*, 1931. 33. (21.): 23.

³⁷ *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1935. 11. 10.

A budapesti strandfürdőkön, sportpályákon, kórházakban és a divatlapok hasábjain egy ezzel sokban rokonítható folyamat zajlott le. A polgári testkultúra diffúziója egyre szélesebb rétegekre terjedt ki, s ezáltal alapjaiban változott meg az emberi test társadalmi jelentése és szerepe a modern nagyvárosi hétköznapok világában. A testápolás és testedzés elterjedése során megjelenő modernizációs javakat és értékeket kezdetben főként az elit és a középrétegek tagjai népszerűsítették, idővel azonban a társadalom legalsóbb rétegeihez is eljutott. A táncterem, a sportpálya vagy a strandfürdő azzal a lehetőséggel kecsegtetett egyesek számára, hogy egy modern életstílussal – melyben a testnek igencsak fontos szerep jutott – helyettesíthette a középosztályi lét polgári feltételeinek hiányát. Számukra az volt a legfontosabb, hogy megmutassák: az ő testük is *olyan*; mindenáron jobbnak szeretnének látszani, s a modern testkultusz ehhez kivételesen hatékony eszközöket kínált. A tömegtársadalom városlakói mindent elkövettek, hogy testük által váljanak egy elképzelt közösség tagjaivá, egy „statistikai” értelemben nem létező társadalmi réteg képviselőivé.

Megállás nélkül nézik, figyelik és tökéletesítik testüket, nagyon is tudatában vannak annak, hogy a többiek tekintete folyamatosan rájuk szegeződik. [...] Ezáltal a test jellé válik a többiek számára, a figyelem középpontjává, amelynek újra és újra egy társadalmilag felszabadult és dologtalan állapotot kell színlelnie. [...] A testi diszpozíciók ilyen eltökélt alkalmazása a fogyasztás kultúrájának [lényeges] alkotóelemévé válik. (Bourdieu 1984: 204)

E változások, bármennyire is forradalminak és lineárisnak tűnnek, valójában a különböző társadalmi erők ösztönös konfliktusainak és kompromisszumainak eredője, melyek összetettségét nemcsak a különböző gyakorlatok egymást át-meg-átszövő jellege mutatja, hanem az ellentétes erők (a keresztény-nemzeti, a polgári és az amerikai modell) gyakran hasonló társadalmi gyakorlatokat eredményező ellentmondásos diskurzusai is. Az előbbire jó példa az, ahogyan a kortársak a sportot nem csupán önmagáért való jelentőségében tekintették fontosnak, de egyaránt alkalmasnak vélték a tiszta, egészséges és az esztétikusan szép test kialakítására. A női sportok sok vitát kiváltó térhódítása egyszerre szólt az egészséges életmód, a test nyilvános megmutatkozása és a nemi szerepek átalakulása által felvetett problémákról. Az pedig szintén nem igényel különösebb magyarázatot, hogy a testkultusz egyre tömegesebb szokásai minden diskurzusban más és más jelentést nyertek. Így vált az úszás nemzeti kötelességgé a látványos leventeuszodában, a társadalmi érzés különbségeinek testi manifestációjává a Hullám „úri” strandján, vagy a munkások önállóságának reprezentatív gyakorlatává a római-parti nyomdász weekend-telepen.

A testkultúra különféle intézményeinek empirikus vizsgálata azt mutatják, hogy a társadalomtörténet nagy modelljei alig nyújtanak magyarázatot a mindennapok tapasztalataira, mivel a konkrét terepen használhatatlannak bizonyulnak egyes – a teória szintjén – jól bevált fogalmak. A tömegtársadalom kialakulásának sajátosságait a hétköznapi gyakorlatok átalakulása szemlélteti: a városi parkok (Gyáni 1994b), az operett (Hanák 1997),³⁸ a nagyáruház (Gyáni 1997a), vagy a strandfürdők (Mohácsi 2002) példája.

38 Hanák szerint a polgári világ szigorúan gazdasági alapon szervezett rendje ugyanis az operettszínházban – ebben a sajátosan polgári intézményben – például éppen azáltal fordult visszajára, hogy kigúnyolta és kritizálta e társadalmi rendet. „Lehetett azzal beülni a színházba, hogy ott egy mágikus erő

Az nyolcvanas- kilencvenes évek antropológiailag érzékenyebb történései hívták fel a figyelmet arra, hogy a modernitás társadalmi változásai nem feltétlenül a szociológia nagy struktúrái mentén és a politika kitüntetett pillanatai során, hanem leginkább az „eseménytelen hétköznapokban” mentek végbe. Az emberek identitásukat – legalábbis részben – a mindennapi élet jelentéktelennek tűnő gyakorlataiban teremtik meg. A modern társadalom és a nagyváros nagyfokú mobilitása pedig lehetővé tette az emberek számára, hogy egyre több és sokszínűbb szituációban éljék meg e hétköznapokat (Frykman 1994: 65) és fokozottabban váljanak aktív részeseivé a társadalmi folyamatoknak. Kérdésem tehát elsősorban nem arra irányult, hogy *mi* a polgár vagy a városi tömeg, hanem, hogy ezek *miként* szubjektívalódnak a hétköznapok gyakorlataiban (Niedermüller 1993: 113 és Benda 1991: 171). Milyen jelentéseket hordoznak, milyen értékeket jelenítenek meg és ezek hogyan befolyásolják e modern városlakók társadalmi helyzeteit, szerepeit. A testkultúra átalakulása vitathatatlanul a nagyvárosi hétköznapok világában ment végbe. És a modernitás története – ebben az értelmezésben – nem más, mint e banális hétköznapi világok történeteinek összessége.

A 20. század magyar történetírásában kitüntetett figyelmet szenteltek a magyar középosztály társadalomtörténeti problémájának. Az egyik legfőbb megválaszolandó kérdés az, hogy a két háború közötti változások miként illeszkednek a magyar polgárosodás korszakokat átívelő folyamatába. Utasi Ágnes összefoglaló tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy semmilyen strukturális elemzés sem lehet képes megragadni a középosztály normatív kategóriáját, mert „a középosztályi pozíciók [...] nem alkotnak a konvencionális osztályteóriákat kielégítő egységbe fűző osztályt” (Utasi 1997: 8). Gyáni Gábor szintén azt hangsúlyozza, hogy a különféle életmódok társadalmi osztályokon átívelő keveredése és elterjedése nem teszi lehetővé a „társadalmi közép” osztályként való meghatározását.

A Horthy-kori középosztály definiálását éppen az nehezíti, hogy a századfordulón belülről még koherens középosztályi-polgári státus egyre inkább felbomlott. A bomlást két, egyidőben zajló, bár ellentétes folyamat siettetta. Az egyik a valamikori, öröklötten középosztályi családok tömeges deklasszálódásának, elkispolgáriásodásának korszakunkban végig akut folyamata, melyet az érintettek mint a középosztály válságát éltek át. A másik közreható fejlemény a korábban sajátosan polgári életvezetési elvek és gyakorlatok diffúziójának folyamata. (Gyáni 1997b: 1267)

A testkultúra hétköznapi szokásai azt példázzák, hogy a különböző társadalmi rétegek sokkal jobban megérthetők az eltérő fogyasztási preferenciák, a különböző életstílusok, hétköznapi gyakorlatok mentén, mint normatív kategóriák alkalmazásával. A század első felében, s főleg az első világháború után Budapesten kialakuló testkultusz bemutatásával a tömegtársadalom csírájának egyik meghatározó elemét igyekeztem körüljárni.

felfüggeszti a társadalmi rend s a mindennapi élet törvényeit, de lehetett úgy is felfogni a színházat, hogy ott szabad mindaz, ami a mindennapi életben tilos vagy veszélyes: kritizálni, kigúnyolni a bürokráciát, a tábormokokat és a mágnásokat, az egész fennálló társadalmat.” (Hanák 1997: 30)

FORRÁSOK

BFL 1407.b: Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára

Egészség (1889–1945)
Fővárosi Közlöny (1890–1938)
Magyar Fürdőélet (1931–1939)
Színházi Élet (1920–1939)
Tolnai Világlapja (1925–1935)
Vasárnapi Újság (1879)

Forgács Péter *Privát Magyarország* című dokumentum sorozatából:
 (1989): Vagy-vagy. G. úr filmje
 (1989): N. úr naplója

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Appadurai, Arjun 1996: Fogyasztás, időtartam, történelem. *Replika* 21–22. 81–99.
- Bajomi Lázár Endre 1980: Az én babám egy fekete nő. In: J. Baker – J. Bouillon, *Josephiné*. Budapest, 472–477.
- Beck Béla (szerk.) 1987: *A fővárosi fürdők 75 éve*. Budapest
- Benda Gyula 1991: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég (Polgárosodás Magyarországon)* 2–3. 169–177.
- Bourdieu, Pierre 1978: Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. In: Uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Budapest, 151–165.
- Bourdieu, Pierre 1984: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press
- Bourdieu, Pierre 1992: Belief and body. In: Uő: *The Logic of Practice*. Cambridge, 66–80.
- Budapest Statisztikai Évkönyv* 1894–1946.
- Butler, Judith 1990: *Gender Trouble: Feminism and Subversion of Identity*. New York
- Butler, Judith 1993: *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. New York
- Dalmady Zoltán 1929: A tisztálkodásról, fürdésről, mosakodásról. *Egészség* 7. 197–205.
- De Grazia, Victoria 1992: *How Fascism Ruled Women: Italy 1922–45*. Berkeley: University of California Press
- De Grazia, Victoria 1996: Nationalizing Women. The Competition between Fascist and Commercial Cultural Models in Mussolini's Italy. In: Victoria de Garzia – Ellen Furlough (eds.) *The Sex of Things. Gender and Consumption in Historical Perspective*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 337–359.
- Douglas, Mary 1988: *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London
- Dózsa Katalin, F. 1989: *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945*. Budapest
- Featherstone, Mike. 1997: A test a fogyasztói kultúrában. In: Mike Featherstone – Mike Hepworth – Bryan S. Turner (szerk.) *A test. Társadalmi fejlődés, kulturális teória*. Budapest, 70–108.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest
- Foucault, Michel 1996: *A szexualitás története. A tudás akarása*. Budapest
- Foucault, Michel 1999: *A szexualitás története. A gyönyörök gyakorlása*. Budapest
- Frykman, Jonas – Orvar, Löfgren (eds.) 1987: *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. New Brunswick & London
- Frykman, Jonas 1994: On the Move: The Struggle for the Body in Sweden in the 1930s. In: Nadia Seremetakis (ed.) *The Senses Still: Perception and Memory as Material Culture in Modernity*. Boulder: Westview Press, 63–87.
- Gergely Ferenc 1972: *A leventeintézmény története*. Budapest
- Gergely Ferenc 1989: *A magyar cserkészlet története 1910–1948*. Budapest
- Giddens, Anthony 1991: *The transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press

- Gyáni Gábor 1992: *Békkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest
- Gyáni Gábor 1994a: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Budapest
- Gyáni Gábor 1994b: Nyilvános tér és használói Budapesten a századfordulón. *Századok* 2. 1057–1077.
- Gyáni Gábor 1995: *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón*. Budapest
- Gyáni Gábor 1997a: Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház. *Budapesti Negyed* 5. (16–17.) 101–126.
- Gyáni Gábor 1997b: A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. *Századok* 6. 1265–1305.
- Gyáni Gábor 1998: A regulázó gondoskodás. In: Léderer Pál, Tenczer Tamás és Ulicska László (szerk.) „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok...” *Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. Budapest, 11–29.
- Hadas Miklós – Karády Viktor 1995: Futball és társadalmi identitás. *Replika* 17–18. 89–121.
- Halász Árpád. 1939: *Budapest húsz éve 1920–39. Fejlődéstörténeti tanulmány*. Budapest
- Hanák Péter 1985: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban a 19. század második felében. *Századok* 5–6. 1079–1104.
- Hanák Péter 1997: A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye. *Budapesti Negyed* 5. (16–17.) 9–30.
- Haraway, Donna 1991: *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge
- Jarvie, Grant – Maguire, Joseph 1994: *Sport and Leisure in Social Thought*. London & New York: Routledge
- Kanyar József 1978: A dél-balatoni fürdőkultúra kialakulásának történeti korszakai. *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 142–179.
- Klaniczay Gábor. 1986: A nudizmus. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Budapest, 244–252.
- Kóbor Tamás 1893: Szegény emberek nyara saison I–II. *A Hét* 188.: 85–86, 192.: 150–152.
- Kósa László 1993: Fürdőkultúra és természetszemlélet kapcsolata a felvilágosodástól a XX. század elejéig. In: R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.) *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Budapest, 201–222.
- Laqueur, Thomas – Gallagher, Catherine (eds.) 1987: *The Making of the Modern Body*. Berkeley: University of California Press.
- Lindenbaum, Shirley – Margaret Lock (ed.) 1993: *Knowledge, Power and Practice. The Anthropology of Medicine and Everyday Life*. Berkeley
- Martin, Emily 1998. A test vége? *Replika* 28. 109–131.
- Mauss, Marcel 1975: Techniques of the Body. *Economy and Society* 21. 70–88.
- Mohácsi Gergely 2002: Testkultusz és tömegtársadalom. A budapesti strandfürdők alapításának rövid története. *Századok* [megjelenés előtt]
- Nagy Zsuzsa, L. 1995: Életmód. In: Gyáni Gábor (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–44 szöveggyűjtemény*. Budapest, 361–373.
- Niedermüller Péter 1993: Körkérdés a polgárosodásról. *Replika* 11–12. 71–121.
- Rabinow, Paul 1999: *French DNA: Trouble in Purgatory*. Berkeley: University of Chicago Press
- Rigler Gusztáv 1911: A drezdai higiéné kiállítás. Különlenyomat az *Egészség* c. folyóirat 10. és 11. számából
- Sennett, Richard 1976: *The Fall of the Public Man*. Cambridge: Cambridge University Press
- Sennett, Richard 1996: *Flesh and Stone. The Body and the City in Western Civilization*. London: Faber & Faber
- Sipos András 1996: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1914*. Vároštörténeti tanulmányok. Budapest
- Sipos András 1998: A kolerajárvány, és ahogy a város válaszol. In: Gyáni Gábor (szerk.) *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Budapest, 111–139.
- Szabó Dániel 1997: Hirdetési kultúra a századfordulón. *Budapesti Negyed* 5. (16–17.) 71–100.
- Thompson, Edward P. 1990: Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In: Gellériné Lázár Márta (vál.) *Időben élni: Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, 60–116.
- Turner, Bryan S. 1996: *The Body & Society. Explorations in Social Theory*. London & New Delhi
- Turner, Bryan S. 1997: Az étrendről folyó diskurzus. In: Mike Featherstone – Mike Hepworth – Bryan S. Turner (szerk.) *A test. Társadalmi fejlődés, kulturális teória*. Budapest, 52–70.
- Zweig, Stefan 1981: *A tegnap világa*. Budapest